

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

2-2023

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Dizayn (kostyum) sohasi neologizmlarining tarjima­dagi xususiyatlari	430
I.Xoldarova, X.Ergʻoziyeva	
Ona tili darslarida fonetikani oʻrgatish orqali orfografik va orfoepik bilimlarni shakllantirishda innovatsion texnologiyalar va mashqlarning oʻrni	434
K.Turgunaliyeva, D.Mirzayeva	
Oʻzbek va ingliz tillaridagi sheʼrlarning stilistik tahlili	439
Sh.Turgʻunov	
Oʻzbek xalq oʻlanlarida etnik mansubiyat ifodasi	442
R.M.Ubaydullayev, U.R.Abdullayev	
Jismoniy mashqlar maktab oʻquvchi yoshlarning morfofunktsional xususiyatlariga bogʻliqligini tahlili	447
I.Akramov	
Aforizmlarni pragmatik tushunish aspektlari	450
L.Badalova	
Ingliz tilini chet tili sifatida oʻrgatishda storytelling yondashuvining ahamiyati	455
S.Eshonqulova	
Nodira badiiy tafakkurini shakllanishida Qoʻqon adabiy muhitining oʻrni	458
H.Dusmatov, M.Husaynova	
Oʻzbek latifalarida soʻz oʻyinlarining uslubiy-pragmatik xususiyatlari	468
N.Shavilova	
Rus va oʻzbek tillarida paronimlarning tasnifi.....	472
M.Xusanova, M.Xusanova	
Somatik kodlar tadqiqiga doir	478
M.Rahimova	
Oʻzbek tilida leksik nomemalar.....	481
D.Sirojiddinova	
Ingliz tilida modal soʻzlar muqobillari haqida umumiy qarashlar.....	484
D.Raximjonova	
Ingliz tilshunosligida kompyuter dasturiy taʼminot atamalarining tuzilish xususiyatlari.....	489
U.Eshmuradov	
Til oʻrganishda tinglashning ahamiyati va tinglab tushunish muammolari: til oʻrganuvchilar tajribasi.....	493
A.Rasulova	
Toʻsiqsizlik munosabatining jahon tilshunosligida oʻrganilishi	497
G.Odilova	
Glyuttonik diskursning lingvistik xususiyatlari	500
X.Abdurahmonov	
Oʻzbek tilshunosligi tarixida mavhum otlarning oʻrganilishi va ularning ahamiyati.....	504
M.Otaboyeva	
Oʻzbek va ingliz tillaridagi feʼl semantik kategoriyalari boʻyicha tuzilgan graduonimik qatorlarning oʻxshash va farqli jihatlari	508
G.Rozikova	
Soʻz semantik taraqqiyotidagi oʻzgarishlar xususida.....	511
Sh.Siddiqova	
Oʻziniki boʻlmagan koʻchirma gaplarda obrazlilikni taʼminlovchi semantik-stilistik faktorlar.....	516
N.Usarova	
Tarjima muammosining nazariy jihatlari	520
K.Toʻxtaeva	
C1 darajadagi talabalarga ingliz tilini oʻqitish muammolari.....	524
Z.Usmonova	
Rey Bredberining “Marsga hujum” (“The martian chronicles”) asari bilvosita tarjimasida tarjima usullari va oʻziga xos xususiyatlari.....	531
G.Davlyatova, Sh.Artikova	
Ritorik nutqda pleonastik birliklarning foydalanishi	535

O'ZBEK TILIDA LEKSIK NOMEMALAR

LEXICAL NOMEMES IN UZBEK LANGUAGE

НОМЕНЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Rahimova Maftuna Odilovna¹¹Rahimova Maftuna Odilovna

– filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, Qo'qon davlat pedagogika instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi so'zlar nomemasining o'rganilish usullari va ahamiyati haqida fikrlar berilgan. Har bir milliy, xususan, o'zbek tili so'zlari ifodalovchi (nomema)larining tuzilish xususiyatlarini o'rganish hozirgi dolzarb muammolardan biri ekanligi aniq misollar asosida ta'kidlangan. Nomemalarni o'rganish bo'yicha bir nechta tavsiyalar berilgan.

Abstract

In this article, opinions are given about the methods and importance of studying the pronunciation of words in the Uzbek language. It is emphasized on the basis of specific examples that the study of the structural features of each national, in particular, Uzbek language words, is one of the current urgent problems. There are several recommendations for studying nouns.

Аннотация

В данной статье приведены мнения о методах и важности изучения произношения слов в узбекском языке. На конкретных примерах подчеркивается, что изучение структурных особенностей слов каждого национального, в частности, узбекского языка, является одной из актуальных проблем современности. Существует несколько рекомендаций по изучению существительных.

Kalit so'zlar: *Leksema, semema, nomema, undosh, unli, fonetik tuzilish, fonetik hodisalar.*

Key words: *lexeme, sememe, nomeme, consonant, vowel, phonetic structure, phonetic phenomena.*

Ключевые слова: *лексема, семема, номема, согласная, гласная, фонетическая структура, фонетические явления.*

KIRISH

So'z ifodalovchisi yoki nomemasi yasalishining eng muhim qurilish materiali bu undosh tovushlardir. Ong taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda tushunchalar miqdorining uzluksiz oshib borishi o'z-o'zidan tushunchalarning "tutqichi", farqlab ko'rsatuvchisi, belgisi bo'lgan so'zlar tovush tomonlarining ham miqdordan ko'p bo'lishini talab etar edi. Unli tovushlar miqdorining ozligi, ularning bir-biri bilan bog'lana olmasligi (turli kombinatsiyalarga kirisha olmasligi) bu tovushlar yordamida nomemalar hosil qilish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Yangidan yangi tushuncha (ma'no)larning uzluksiz ravishda ko'payib borishi kishilardan boshqa tip (tur)dagi tovushlarni ham vujudga keltirish zaruriyatini keltirib chiqardi. Bu esa odamlardan unli tovushlar hosil qilinadigan bo'g'iz, tomoq, og'iz bo'shlig'idan boshqa artikulyatsiya o'rinlarini ishga solish, shuningdek, nutq organlari yordamida turli-tuman to'siqlar hosil qilish, har bir nutq organi holatidan ko'proq foydalanish kabi usullar topishni taqozo etar edi. Ana shunga javoban bo'g'iz, til, lab, burun kabi o'rinlardan foydalanish, tilni qattiq, yumshoq tanglaylarga, tishga tekkizish (jipslash) kabi usullar yordamida katta miqdordagi undosh tovushlar hosil qilindi. Vujudga keltirilgan sonor, jarangli, jarangsiz undosh tovushlar va unlilar o'zaro bog'lanib, ko'p miqdordagi nomemalarni shakllantirdi. Undoshlardagi sonorlik, jaranglilik, jarangsizlik kabi akustik sifatlar leksik akustik belgilarning o'zaro farqlanishiga samarali xizmat qildi. Unli+undosh, undosh+undosh kabi sintagmatik bog'lanishlarning turli variantlari katta miqdordagi nomemalar miqdorining vujudga kelishiga asos bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Har bir milliy, xususan, o'zbek tili so'zlari ifodalovchi (nomema)larining tuzilish xususiyatlarini o'rganish hozirgi dolzarb muammodir. Zero, bundan, avvalo, fonetika va fonologiyamiz katta foyda ko'radi. Bunga sabab belgi maqomidagi nomemalar tizimini o'rganish davomida o'zbek tilining, avvalo, adabiy tilimiz so'zlarining fonematik strukturasi to'liq tadqiq etiladi. Bunda mavjud so'zlarimizdan har birining necha fonemadan iborat ekanligi, har bir fonemaning

qaysi pozitsiyalarda necha marta qo'llanilganligi, fonologik kuchli-kuchsiz o'rinlar, fonemaning shu asosdagi fonologik qiymatlari aniqlanadi. Ikkinchi tomondan, bir tovushli, ikki tovushli, uch tovushli kabi nomemalar aniqlanib, bu nomemalarning belgi sifatida nutqiy qo'llanishidagi akustik xususiyatlari, o'z ifodalanishiga munosabatlari belgilanadi. Bu tarzda tadqiqotlarning nafaqat fonologiya-fonetika, belgishunoslik, balki so'zlarni kompyuterlashtirish uchun ham ahamiyati kattadir.

So'z ifodalovchisi yoki nomemasi haqida fikr yuritilar ekan, yana bir masalaga e'tibor berilishi lozim. Hozirga qadar bo'lgan fonetikaga oid adabiyotlarda fonetik o'zgarishlar sabablariga katta e'tibor berilmadi. Fonetik o'zgarish so'z ifodalovchi (nomema)si tarkibida bo'layotgan tovush hodisasidir. Bu hodisani tavsiflashda nomemaning belgi ekanligi, so'zlovchining bu belgini qo'llashdagi o'ziga xos holatlaridan kelib chiqmoq kerak. Boshqacha aytganda, fonetik o'zgarish tahlili nomemani qo'llovchi (so'zlovchi) va qabul qiluvchi (tinglovchi) omili bilan bog'liq holda olib borilmog'i lozim. Ma'lumki, inson faoliyatiga xos xususiyatlardan biri tejamkorlikdir. Ayrim fonetik o'zgarishlar nutqiy faoliyatning shu tomoni bilan bog'liq. Bunga nomema qo'llashdagi tovush tushirish hodisasi misol bo'la oladi. Masalan, go'sht, do'st kabi so'zlardagi oxirgi t tovushining tushirilishi; biroq, bilan so'zlarida i tovushining qisqartirilishi yoki kuchsizlantirilishi (reduktiviyaga uchrashi) kabilardir. Bunda so'zlovchi talaffuz mehnatini tejaydi, chunki bu so'zlarning t va i tovushlari aytilmasa ham, nomemaning qolgan qismlari o'z ifodalanmishlari haqida xabar bera oladi. Shuningdek, maktab, e'zoz, barg so'zlaridagi jarangli undoshlarning jarangsizlashtirilishi ham nomemalar qo'llanishidagi o'ng'aylikka intilish, "ortiqcha" talaffuzdan qisman qutilishga harakat qilinishidir. Zero, maktab so'zi oxiridagi b tovushida ham shovqin, ham ovoz (jarang) bor. So'zlovchi shovqinli va ovozi b o'rniga shovqinli (jarangsiz) p ni aytib qo'ya qoladi. Chunki maktab so'zining makta... qismi aytilishi bilan ifodalanmish ma'lum bo'ladi, shundan so'ng b yoki p ekanligining ahamiyati bo'lmaydi. Natijada, b va p tovushlari variantlar maqomiga ega bo'lib qoladi. Xullas, bir tovushning boshqasiga almashtirilishi, bo'g'in va tovushlar tushirilishi nomema-belgi qo'llashdagi so'zlovchi faoliyati bilan aloqador ekstralingvistik hodisalarga bog'liq. Tovush orttirilish hodisasining ham o'ziga xos sabablari bor. Masalan, uchinchi shaxs kishilik olmoshi u ga kelishiklar qo'shilganda, u va kelishik affiksi orasidan tovushi orttirilishi hodisasini olaylik: u+dan → undan. Ushbu holatda "nutq jarayonida yo'q kishiga ishora" ma'nosi bir unli (u) dan iborat so'z bilan ifodalangan. Chiqish ma'nosi esa -dan fonetik struktura (sonema)ga ega. O'zbek tilining urg'u qonuniyatiga ko'ra u+dan so'z shaklda urg'u oxirgi bo'g'inga tushishi lozim. Bu holatda so'zning eng muhim, ya'ni leksik ma'no ifodalovchi qismi bir unidan iborat bo'lganligi, urg'usiz(ikkinchi darajali urg'uli) bo'g'inni tashkil etganligi sababli o'ta qisqa, bilinar-bilinmas aytilishi lozim bo'lib qoladi. Buning natijasida tinglovchi bu so'zning leksik ma'nosini aniq tushunib olishga qiynalar edi. Buni oldindan hisobga olgan so'zlovchi asosiy leksik ma'no ifodalovchi u- o'zak asosni aniq talaffuz etish va tinglovchiga ravshan yetkazish chorasini izlaydi. Shu maqsadda so'zlovchi u — o'zak qismni unga n undoshini qo'shib (orttirib), un bo'g'inini hosil qiladi va shu bo'g'in tarkibidagi u o'zakni cho'ziqroq, aniq aytish imkoniga ega bo'ladi. Shu yo'l bilan udan tarkibidagi u ni urg'uli -dan bo'g'in ta'siridagi qisqa aytilishdan saqlab qoladi. Demak, uchinchi shaxs u olmoshiga -dan kelishigi oldidan n undoshining orttirilishi so'zning leksik ma'no ifodalovchi qismini, uning ma'nosini tinglovchiga aniq yetkazish yo'lidagi fonetik tadbirdir. Shunday qilib, har bir tovush orttirilishining o'ziga xos sababi borki, bu shaxs (so'zlovchi, tinglovchi) omili bilan bog'liq.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

So'z ifodalovchisi yoki nomemasining tarkibiy o'zgarishlari talqinida uning nutqdagi boshqa so'z ifodalovchilari bilan bog'lanishini, sintaktikani ham unutmash kerak. So'z nomemalari nutq (matn)da bir-birlariga turli darajalarda qo'shib, jipslashtirib yoki ajratib talaffuz etilishi va bu jarayon ham har bir nomemaning ichki tuzilishiga ta'sir etishi mumkin. Demak, nomemalarning nutqdagi sintagmatik munosabatlari va bu bilan bog'liq fonetik o'zgarishlar belgi (nomema) qo'llanishi nuqtai nazaridan ham o'rganilishi lozim bo'lgan masaladir. Shuning uchun F. de Sossyur o'z davrida so'zning cho'ziqligi, chiziqsimonligini o'rganish lingvistik, uning semiotik jihatini anglashda katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatib o'tgan edi.

Omonim va polisemantik nomemalar leksik nomemalar tizimida alohida o'ringa ega. Bunday turdagi nomemalarni o'rganishda ularning belgi sifatida qo'llanish jarayonida qanday talaffuz (fonetik) farqliklar mavjudligi, har bir omonim, polisemantik nomema uchun necha leksik ma'no (semema) to'g'ri kelishi, sememalarning distributsiyasi (qo'llanish kontekstlari) kabilarni hisobga olish lozim.

TILSHUNOSLIK

Nomemalarning o'rganilishida bir nomemaning boshqalari bilan bo'lgan o'xshashlik-farqlilik darajasini o'rganish nutqiy faoliyat tadqiqotlari uchun ahamiyatlidir. Zero, nomemalardagi struktur o'xshashliklar tinglovchi uchun ularni farqlash qiyinchiligini keltirib chiqaradi. Xususan, ona va opa, ona va o'g'il juftliklaridagi farqliliklar har xil darajadadir. Belgi maqomidagi paronim nomemalar semiotika va nutq madaniyati jihatlaridan atroflicha tadqiq etilishi lozim.

Fonemalarning kuchli va kuchsiz oppozitsiyasi pozitsiyalari, turlarini aniqlash har bir milliy til fonemalarining o'ziga xos fonologik-fonetik qiymatlarini bilish imkoniyatini beradi.

Leksik nomema (ifodalovchi) o'rganilayotganda unga aloqador semema (ifodalanmish) orasida motivatsiya bor-yo'qligi, uning shartli-shartsiz ekanligi aniqlanadi.

Leksik nomemalar tuzilishiga ko'ra sodda (sodda tub, sodda yasama) va qo'shma turlarga ajraladi. Belgi qo'llovchi (so'zlovchi) tejamkorlik qonuniga amal qilib, barcha turdagi nomemalarni ixchamroq, qulayroq, ta'sirchanroq aytishga harakat qiladi. Bular ham o'rganishga molik masaladir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, leksik nomemalar o'rganilayotganda, ularning fonetik variantlaridan semantik differentsiatsiya (tub//tup → tub va tup; art // arch → art va arch) va leksikalizatsiya (kelintushdi), grammatikalizatsiya (avval o'yla... – to'ydan avval) kabilarga e'tibor berilishi lozim. Nomema tadqiqida unga necha semema to'g'ri kelishi va har bir semema – nomema munosabatidagi farqliklarga diqqat qilinadi. Belgi vazifasini bajaruvchi har bir nomemani o'rganishda uning tuzilishiga, belgi qo'llashning qaysi omillari (o'ng'aylik, eshituvchiga qadar bo'lgan masofa, kuchli-kuchsizlik, aniqlik, ta'sirchanlik kabi) hisobga olinganligi aniqlanadi. Ikkinchi tomondan, har bir fonemaning nomema shakllantirish imkoniyatlari o'rganiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 19 (1. Абдуазизов А. Фонология и морфонология узбекского языка. - Ташкент: Учитель, 1992. - Б. 19.)
2. Махмудов А. Ўзбек адабий тилида сўзларнинг фонетик структураси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, 2-сон. – Б 33-41.9 (2. Махмудов А. Фонетический строй слов в узбекском литературном языке // Узбекский язык и литература, 1984, вып.2. - Б 33-41.)
3. Rakhimova, Maftuna. "ASSOCIATION PHENOMENON AND SIGN." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.12 (2022): 1761-1764. (3. Рахимова, Мафтуна. «АССОЦИАЦИЯ ЯВЛЕНИЯ И ЗНАКА». Международный журнал междисциплинарных исследований *Galaxy* 10.12 (2022): 1761-1764.)
4. Rakhimova Maftuna Odilovna, & Bazarov Oybek Odilovich. (2023). LINGUOSEMIOTIC STUDY OF UZBEK FOLK PROVERBS. *JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 9(1), 236–237.(4. Рахимова Мафтуна Одилевна, Базаров Ойбек Одилевич. (2023). ЛИНГВОСЕМИОТИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ. *JournalNX - многопрофильный рецензируемый журнал*, 9 (1), 236–237.)